

Зелен и огнен май в българския традиционен календар

Михаела Виденова

Доктор по етнология, ИЕФЕМ-БАН,
Психотерапевт под супервизия БОАП „К. Г. Юнг“

„Майското зелено“ на месец „тревен“ от календара (както е славянското му име) полъхва с мирис на дъжд и люляк. Захваналите млади възли на черешовите клончета са така крехки под надвисналите облаци. Дали ще има леден град или новото силно слънце ще изсуши нежните разцъфтели дръвчета? Народът ни вярва, че градушката я носи змеят или халата и гледат с упование към героя-змееборец (Св. Георги, Герман или дружинните мъже за гонене на змей). Но едновременно и хранят и тачат земния **смок синорлия**, стопан на нивите и къщата, който пази посевите от поройни дъждове. Май се разлиства и буди със себе си копнежи по влагата; и страх от излишъка или липсата ѝ. Водата, потекла с началото на топлото време, залива като избликлана емоция и митологичните представи търсят начин да я уловят, овладеят, канализират. Всяка вода си има пазител – вярва българинът – змия-стопанин с човешка глава и криле. Дали духът на водата ще дари човека или ще го вкамени? Дали майският змей ще изпие дъжда, или ще го превърне на леден камък, или ще потече от тялото му жива вода?...

Изобр. 1. Средновековна чешма във формата на змейска глава. Местна легенда разказва, че водата тече само ако пие праведен човек; ако отпие грешник, пресъхва. Камъкът и водата в синхрон. Местност Живата вода, с. Боснек. Личен архив М. Виденова, 2015 г.

1 май – Йеремия

Празникът на пророк Йеремия е свързан с библейска личност от Стария Завет, за когото се смята, че е живял 600 г. преди Христа и предсказал идването на божия син. За българите денят е известен като **Ерминден, Ирма** или просто **денят на змиите**. От дългата поредица празници, свързани с почитането на змиите, този е най-главният: на Благовещение змиите се събуждат от зимния си сън, а на 1 май излиза **змейският цар**. Българинът вярва, че змиите живеят в корените на Световното дърво и я уподобява с представите за тъмнината и влагата на земята, но и със скритите ѝ плодородни сили или заровено в земята имане. Змията свързва човека със света на починалите прадеди – като змия-стопанин тя живее под къщния праг или под огнището. С това тя е в контакт с мъдростта на предците и с архетипния свят – затова в много фолклорни сюжети змията е познавач на лечебни билки, а в митовете на Древна Елада е неотделна от образа на лечителя Асклепий.

Тази среща с хтоничните създания се придружава с ритуалното им пропъждане и същевременно – с последващ ритуал на извличане на съзидателна сила от недрата на земята. Земята, принадлежаща на хтоничното, символично се разделя от човека на две части: едната част се връща обратно в отвъдното (прогонените змии), а другата част се усвоява в света на хората. На Еремия стопанките правят **подници** (глинени домашни съдове за печене на хляб или гозби). Направата на подници е детайлно ритуализирана. Участват само жени (и то без жени, които имат някакъв лиминален статут – бременни или наскоро погребали дете или друг близък, иначе подникът няма да е здрав), които пеят докато отиват да събират глината; после газят с босите си крака сместа, отново придружавайки действията си с песни и накрая си правят женска трапеза. **Тялото на подника се усуква от глинени нишки като завито змейско тяло.**

Подникът (чирепня) се осмисля символично като свръхестествен съд, който е събирателно звено между света на хората (дома) и отвъдното (огнището често се свързва в митологичното мислене на българина с отвъдното и света на починалите предци и свръхестествените създания). **Вярва се, че парче от подника може да убие змей.**

С функцията си да изпича хляба подникът се осмисля семантично и като двойник на женската

утроба и в този смисъл е натоварен с представите за един *vas hermeticum* и *vas bene clausum*, който удържа съзидателните процеси по оформянето на хляба / човешкото тяло.

Същият мотив за събиране и разделяне на два принципа – хтоничният и човешкият – от което се освобождават живителните сили на водата (самият живот) ще срещнем преповторен и в честването на Гергьовден, Пеперуда, Герман.

6 май – Гергьовден (по стар стил 23 април)

Св. Георги е един от най-почитаните светци в християнския свят, познат в католическата, англиканската, православната църкви. Реалната историческа фигура вероятно е римски войник с гръцко потекло, служил в римската армия през IV в. и загинал мъченически за вярата си. Балканските народи споделят обща почит към образа на светеца и обредните практики в народната култура на полуострова онаследяват по-древни култове към горски демони, божества и свръхестествени закрилници на природата, водата и животните.

Св. Георги Победоносец, закрилник на българската войска, е един от най-ярките образи на змееборец и конник в християнството. За народа ни той е „**зелен Георги**“, „**хубав**“, „**милен**“, „**цветен**“. Всеки обред в деня му е свързан с утвърждаване на живота: в този ден деца и млади, а особено и жени, които искат да забременеят, се търкалят по зелените поляни за здраве; гергьовската роса се счита за лековита и с нея се замесват гергьовденските пити „овчарник“, „кошара“, „харман“. Гергьовденският дъжд се вярва да увеличава жизнената сила и с него мият косите си да растат повече. Зеленината присъства навсякъде в този ден: с нея се кичат, украсяват къщата, събират се билки за през годината, увиват зелени клонки около детските легла и в кошарите на добитъка... Целият природен и човешки свят празнува възроденият живот. Повсеместно се прави курбан от агне, правят се люлки, борби, конни надбягвания, хора.

Вярва се, че Св. Георги убива ламята и в иконографията той е изобразяван винаги на кон с поразеното чудовище в краката си. В неговия образ присъстват елементи от древногръцкия Зевс, славянския Перун, тракийския Дионис и Тракийския конник. Аполон също е змееборец, спасил от дракона Питон своята майка Лето. Във Ведите бог Индра, „творец на светлината“ и „създател на слънцето“, посича с меча си Вритра;

в Древен Египет богът-слънце Ра побеждава подземния змей Апоп с помощта на друг змей – Мехен. У нас змееборци са и юнак (Крали) Марко, юнак Звездан (със звезда на челото), както и редица по-късни християнски наслоени светци като Архангел Михаил, Теодор, Марина, Илия (гръмовержец) и др. В някои български традиционни сюжети юнакът (светецът) се бори с ламята или халата, а негов помощник е змеят: **змейовете като стопани и покровители на плодородието са положителният аспект на архетипа и културният герой се обръща към тях да му помогнат да накара ламята да „избълева“ погълнатите блага.** В български народни песни Свети Георги убива в долната земя сура ламя и от нея потичат три реки: от мляко, вино и жито. В редица песенни мотиви у нас с ламята се борят и други положителни персонажи като двама братя-близнаци, два змея, друг светец.

Според някои изследователи по-ранен в митологичното мислене вариант е връзката на змея с водата и хтоноса; едва по-късно той започва да се отъждествява със слънцето и небесните явления. Със своята хтонично-слънчева природа змеят придобива двойственост и характер на медиатор между света на човека и отвъдното. В културата на балканските народи често тази двойственост е решена чрез разделянето на добрите характеристики у змея (или стопанасинорник), а на отрицателните – у халата и ламята. Така ролята на Св. Георги е да запази и поддържа космическото равновесие и ред.

В народните песни и легенди у нас с поразяването на ламята Свети Георги освобождава изворите и възвръща живителния кръговрат на водата и живота; чест елемент тук е и освобождаването на девойка, отвлечена от чудовището. Титаничният сблъсък на две полярности води до възраждане на живота. Този близначен мотив може да се види и в представата, че **календарната година в традиционните представи на българина се дели на две равни половини: от Гергьовден до Димитровден.** Тази обща индоевропейска представа за годината като събирателно на две противоположни части отразява една древна картина за света като двоичен. 23 април/6 май е важна дата, свързана с цикъла на звездния куп Плеяди, по които античните култури по нашите земи са делили годината на две. В древногръцката митология този мотив е отразен в мита за Деметра, богинята на плодородието, земята и земеделието.

В този смисъл *Св. Георги носи със себе си всичко с положителен знак: плодородие, топлина, живот, светлина в опозиция на другата половина на годината, свързана с чезнещата природа, студа, мрака и хаоса. В митичната му битка с ламята можем да видим отразен мономитът за пътя на героя*, в който героят: а) напуска света на ежедневното и навлиза в царството на свръхестественото, б) там се сблъсква с фантастични сили, над които печели решителна победа и в) завръща се сред хората със силата на дарява благодат (Кембъл 2017). *Този универсален за човечеството мотив за борба на герой с ламя (чудовище) е в същността си космогоничен разказ: от частите на убития вселенски дракон се създават вселенските води, планини и същества.* Този мит се активира от (и се вярва, че на свой ред води до) всеки преход в нов календарен цикъл; а психологически сочи към преминаване на ново, по-високо ниво на съзнание. Защото символично *борбата с ламята е една победа на съзнанието срещу поглъщането му от инстинктивната психика, от несъзнаваното* (Jung 1980: para. 282).

Драконът представлява нечовешката, студенокръвна част от нашата психология, той е онази част от несъзнаваното, която е силно идентична с тялото, в това число и симпатикусовата система. И както коментира Юнг, има условия, при които драконът трябва да бъде обезпокоен, старите форми трябва да бъдат разрушени, за да може „да се придаде нова форма на старите инстинкти и нова защита срещу старите опасности“ (Jung 1988: 902).

Пеперуда

Обичаят е известен и като *Додола, Вайдудула, Росоманка*. Обичай за дъжд, който има подвижна дата и може да се изпълнява на всеки по-важен пролетно-летен обичай, както и извънредно при нужда. Момиче сираче се облича изцяло със зеленина, на главата си носи сватбен венец. Придружена от други девойки, момичето-пеперуда обикаля през всеки дом. Стопанката я полива с вода, а тя размахва ръцете си, обвити в зеленина, като в полет, а останалите момичета пеят: „Дай, боже, дребен дъждец“. В Югозападна България пеперудата носи на главата си жива жаба и кост от неизвестен покойник.

Изобр. 2. Пеперуда, фолклорна възстановка. Национален събор на българското народно творчество, гр. Копривщица. Личен архив М. Виденова, 2015 г.

С тези елементи Пеперудата се свързва с символично с влагата и подземния свят: а според народните представи дъждът и плодородието зависят именно от подземния свят на мъртвите. Подобно ритуално измолване на дъжд се среща и по света (Арnaudов 1971: 192-195): в Армения се прави „лопата-булка“, кукла с животинска глава, покрита със зеленина, се разнася от децата из селото и се полива с вода, докато пеят „Дай, боже, дъжд“. В Индия при суша се прави „цар на дъжда“ – момче се окичва със зеленина и се облива с вода. Арабските народи в Северна Африка правят угощение, придружено с танци и пръскане с вода от устата във въздуха и викове: „дъжд и обилие“. В Русия се прави Тополя – момиче, нагиздено с мъниста, ленти и кърпи; в Украйна подобен ритуал е Куст („храст“) – мома, украсена цялата с клонки и листа. При хърватите окиченият е момък, Зелен Юри („зелен Георги“). При германците през месец май момци, деца или сламени кукли се обвиват със зеленина и се развеждат по улиците.

В записки от XVIII в. се посочва, че българите почитат с този ритуал бог Перун: „при бездъждие се събират юноши и девичи и избират един юноша или девица, обличат го в мрежа като багряница, оплитат му венец от бурени в образа на крал Перун и ходят по домовете като играят и пеят и често споменават този бес и поливат себе си и този Перун с вода (...) и правят трапеза, ядат и пият за слава на този Пеперуд...“ (Георгиева 1993: 233).

Герман – 12 май

Един от най-интересните обичаи, изпълнявани през месец май, е (С)Калоян, Джерман, Драганчо, Георги, Герман Градушка. Неговата цел е предизвикване на дъжд и/или изгонване на градушки, като може да се изпълнява и самостоятелно на друга дата, особено при летни засушавания. Герман е мъжка глинена фигурка с ясно изразен фалос, която се полага в керемидата (дъска за пране) като в ковчег. Фигурката се прави най-често от момичето, играло Пеперуда или от нейните придружителки. Тази фигурка жените ще изпратят до реката с дълга погребална процесия: една от тях се облича като поп, други ѝ палят свещи и полагат цветя около тялото на Германа. На някои места фигурката се изработва от листа или дърво (Ямболско, Плевенско) или от парцали. В Разградско се изработват дори две (Герги и Гергина) или четири глинени фигурки (с децата им Иванчо и Иванка) като брачни двойки, които също ритуално се погребват.

Изобр. 3. Герман, положен в керемидата със свещ за покойник, съвременен прочит: авторката му казва, че я било срам да го направи „истински“, затова е спестила фаличeskата му изява. Национален събор на българското народно творчество, гр. Копривщица. Личен архив М. Виденова, 2015 г.

В Северозападна България Герман е погребана жива жаба. Върху главата на фигурката се поставя черупка от първото боядисано или счупено на Великден червено яйце: според народните вярвания то има магическа сила да предпазва хората, посевите и домашните животни от

градушка и други природни стихии. На места „калпакът“ му е черен – за да прилича на облак. Герман се погребва задължително близо до вода или направо във водата. Ако след погребването завали прекомерно обилен дъжд, то на места вадят глинената фигурка от гроба и я пускат по река или в морето.

В Герман може да се види вплетена идеята за принасянето на жертва на природната стихия, за да бъде тя омилостивена. **Следвайки принципа „каквото отгоре, това и отдолу“, участниците в обряда се опитват да повлияят на сушата и/или прекомерното изобилие на вода (градушка) чрез изравняване на временното нарушение на световния порядък. Щом в „света на хората“ има твърде малко вода, то значи енантиодромично в „отвъдното“ водата е твърде много – затова ако от „този свят“ се даде нещо в повече на „онзи свят“, взните ще се изравнят.**

Ако следваме концепцията за мономита, свързан с пътя на героя, то в Герман можем да видим най-ясно изразена частта, в която **героят слиза в отвъдното (посредством своята смърт), за да донесе обратно на „този свят“ благата на изобилието.** Неговата смърт в известен смисъл може да се преживява и като свещен съюз, coniunctio, от който се ражда нещо трето – плодотворната вода.

Герман със своята подчертана мъжественост (с ясно изразен фалос, понякога голям колкото е самата фигурка) **влиза в мистичен контакт с архетипното хтонично, което често е осмисляно като женско.** Този съюз на мъжко и женско е мистичен, защото е Герман е мъртъв, т.е. извън живота, мълчалив, но всъщност е и жив и със своята запазена способност за оплождане.

В това отношение Герман е свързан митологично и с други подобни сценарии: в Древен Египет зеленият бог на възраждането Озирис умира, а Изидата събира обратно парчетата на тялото му, за да се самооплоди от възобновените му телесни флуиди. С този мит е свързан и дъждовният сезон в Египет, който започва с покачването на водите на Нил и възвръщане на вегетацията.

Изобр. 4. Умрелият Озирис със зелено лице и подчертан фалос, Древен Египет, II в. пр. Хр. Kunsthistorisches Museum, Виена. Личен архив М. Виденова, 2019 г.

Като фалически персонаж Герман може да се свърже и с Хермес, бога на границите и промяната, който често е изобразяван с подчертан фалос. Неговият син, Пан, бог на дивата природа, също има изразени мъжки полови черти; такъв е и Приап (оттам и мед. *priapизъм* – състояние на постоянна ерекция), синът на Афродита и Дионис, закрилник на стадата и овощките.

Подобен ритуал изпълняват и в Каринтия (днес в южна Австрия, със словенско население), където „Зелен Георги“ бива символично удавен като наказание за недостатъчно плодене при домашните животни или за настъпила суша (Okey 2007 в Terzić и др. 2015: 81).

Приключението на Герман, който символично умира и се спуска в долната земя, отключва потока на живота и го влива в тялото на света. **Точката, през която освободеният поток от енергия (водата, кръговратът на живота), е символичният център на света:** „Под тази точка е главата на космическата змия, крепяща земята, драконът, символизиращ водите на бездната, които са божествената животворяща енергия и материя на демиурга – този аспект на безсмъртното божество, от който се ражда светът“ (Кембъл 2017: 47). В този смисъл Герман символично е пратеник от света на хората в отвъдното, който да измоли плодородието; от друга страна е осмислян и като самият герой, двойник на човека, който ще направи този подвиг.

Подвижното честване на Герман може да съвпадне, а понякога дори търсено се съчетава

с другите два майски обряда – Пеперуда и гонене на змей (Баева и др. 2016: 316-320). В Западна и Северозападна България ритуалното гонене (гонитба, потеря) на змей се изпълнява от дружина млади силни мъже, които през нощта, в пълно мълчание, обикалят селото, за да изгонят придошлия змей, който с присъствието си причинява суша (този змей се възприема за чужд, от друго село, за разлика от местния, който е пазител на селището).

Така Герман може да се разглежда и като част от един общ архетипен сюжет, наличен и в Гергьовден, Пеперуда и гонитбата на змей, в който основна тема е контакт (чрез противоборство, гонене на змея или умиране на героя) с отвъдното (оня свят/ земята на змея) и отключване на вселенските блага (животворните води/ дъждът/ плодородието по животни и хора). В Северозападна България Герман се изработва от мъж – същият, който по-късно същата вечер ще се превърне в главатар на мъжката дружина по отгонване на змей от селото. Този Герман се осмисля като борец със змея: преди да се погребее се полага да спи на тавана, за да е „по-близо до облаците“, оставя му се да пие вода, за да има сили за предстоящата борба със змея, в едната си ръка има дървена тояжка да се бори със звяра, а в другата – звънче, каквото имат и членовете на мъжката дружина, която същата нощ ще гони змея. Дружината ходи из селото само през нощта, съблечени, с тояга и звънец в ръцете, в пълно мълчание. До сутринта обикалят във всеки двор, чупят грънци, мушкат с тоягите си по сламата и плашат змея, който се е заселил в село и е спрял дъжда. Този смей, смятан за „сушав змей“, идва от дълбоки пещери, има крила, долната му половина е като на риба, а тялото му е покрито с люспи като змия. За разлика от него Герман се счита за божествено създание, което привлича облаците със своята оплодителна мъжественост – накъдето е насочен пенисът му, там се събират дъждовните масиви.

В Северна България момичетата, играли през деня Пеперуда, същата вечер правят „Германчо“ – едното дете се завива в бяло платно като мъртво (на места се прави кукла), а останалите момичета го оплакват, като формират помежду си процесия с поп. До река изравят дупка, в която полагат Германчо и го затрупват с кал и го изпращат ритуално. Вечерта всички те се събират на гощавка „за германиева душа“ (Арнаутов 1971: 178-180).

Така този митичен сюжет се разиграва на две повтарящи се нива: веднъж символично проектирано върху ритуалната фигурка на Германа, а втори път – реално изигран чрез телата и действията на обредните гонители на змея или изпълнителите на Пеперуда. Така вместо пасивни придружители и част от траурната мистична процесия на Герман или пък пасивни разказващи и слушатели на митичната борба на Св. Георги с ламята, на това второ ниво на действие хората се превръщат в активни изпълнители на архетипния мотив за борба с чудовището. **Мъжкият оплождащ принцип (тоягите и голите тела на мъжката змейова дружина) навлиза в тъмнината на нощта и продуцира жителната влага на дъжда.** Както Зевс опложда Даная под формата на златен дъжд и тя ражда Персей, който убива вкаменяващата горгона Медуза и спасява Андромеда от морското чудовище на Посейдон, така и общият образ на Св. Георги-Герман-гонителите на змея оформят един герой, който връща свободно течащата вода в руслото на живота.

Засушаването може да се свърже не само с твърде малко вода, но и с **твърде много слънце**. През май все по-нарастващата сила на слънчевия диск събужда първите притеснения, че така дългоочакваната лятна топлина може да бъде опасна в своята прекомерност. До месец април много обреди са насочени към подхранване на слънчевата сила; през май човекът започва да се грижи то да не прегрее и изсуши земята. Българинът вярва, че има две слънца – едно зимно и едно лятно. В този смисъл там, където се срещат зимата и лятото, в гранични сезони, митологичното мислене предполага наличието на две слънца, които биха изсушили земята. **В този смисъл поглъщането на слънцето (природната благодат) от ламята (подземния свят) е едновременно желано и страшно събитие.** Народните вярвания казват, че змията може да „изпие“ слънцето; или че змия му е ухапала едното око, като се навело да пие вода, затова вече не може да изгори земята.

Традиционните представи разказват, че в края на деня слънцето слиза в морето „накрай света“ (където е и „домът“ на ламята), където се охлажда. Но е важно то да не остане завинаги в подземните недра, а да изплува сутрин от източния край на

земята. При древните египтяни възходящото слънце е Хор, слънцето в своя зенит е Ра, а залязващото слънце е Озирис. Хор, който се сражава със Сет, приема облика на дракона Апопа. **В един вече кръговрат светът се самопоражда, а след края на своя залез се самоизяжда в образа на змията, която изпива слънцето в долната земя. Началото и края на света се срещат в уробороса, захапала своята опашка.**

Дали в представата за двете слънца, лятно и зимно, можем да потърсим връзка между образите на змея/ ламята и на слънчевия диск от „долната земя“? На Гергьовден се вярва, че слънцето спуска своите лъчи като люлка и с тях може да грабне някоя девойка; змеят открадва с вихрушките си девойки от хорото на Великден и ги носи в „отвъдната земя“ (вдига ги на небето, отвлича ги в своята гора, пещера, кладенец или езеро). Слънцето е основен елемент на почит и в следващия майски ритуал – нестинарството.

Св. Константин и Елена - 21 май

Народният култ към светците Константин и Елена е особено развит в Странджа планина и в българските етнически територии, които днес са част от северна Гърция и Турция, където е придружен с игра върху огън. Нестинари са обикновено жени, прехвърлили средна възраст, но и мъже.

Сутринта на празника нестинарите (*ищинари*, *нешинари*) обхождат параклиси и аязми (свещен кладенец) заедно с тъпанджиите, носейки на ръце иконите на двамата светци. Там се прави литургия, през деня се прави курбан, а вечерта всички се събират около голям запазен огън на селския мегдан. Жаравата му се разстила и върху нея влизат боси нестинарите, изпаднали в транс, за да изиграят своя огнен танц.

Изобр. 6. Нестинари, снимка: архив БНР: <https://www.bnr.bg/>.

По време на този танц те са „прихванати“ и могат да си общуват с двамата светци: затова и пророкуват. В това си състояние те могат да предскажат приближаващи стихии, войни, епидемии, предсказват за цялото село или лично на някой човек, дават насоки за лечение на болни. През останалата част от годината те нямат тази дарба и не могат да газят огъня.

Това временно *abaissement de niveau mental* (понижение на психичното ниво) прави възможно свързването с колективното несъзнавано на общността (селото), но и на по-широката общност (човечеството). Изследванията на д-р Е. Шаранков (Шаранков 1947) показват съвременен научен прочит на някои психологически предпоставки в личността и личната история на бъдещите нестинари, тълкувани като психопатологични предпоставки или симптоми. В „За психологията и патологията на т.нар. окултни феномени“ К. Г. Юнг показва мястото на несъзнаваното в подобни случаи (Jung 1983).

Огнеходството е практика в много световни култури, известна още от желязната епоха.

По света тя присъства като ритуал на преход, като тестване на силата на вярата или като лечебна практика. В народните ни вярвания нестинарството е божа дарба и именно вярата им в светците им дава свръхестествената сила да играят в огън и да предсказват.

Огънят е един от най-свещените елементи в митологичното мислене на българина. Огънят се вярва да има очистваща и лечебна функция – така например при епидемии се пали специален „жив огън“, чрез който ритуално се възражда светът. ***За древните славяни земният огън е родствен със слънцето — небесния огън. В този смисъл огньовете на Св. Константин и Елена следва принципа „каквото горе, това и долу“.***

Започнал с гергьовския дъжд и завършил в пламъци, месец май събира символично противоположностите и ги извежда на ново равнище. Огънят и водата се събират в двата края на месеца и опозицията им носи духовно прераждане.

Литература:

Арнаудов, Михаил 1971: Студии върху българските обреди и легенди. Т. I. БАН, София.

Баева, Вихра 2019: Мистичният сън на героя змееборец. Лекция по научния проект на секция „Антропология на словесните традиции“ „Сънищата в българските словесни традиции“, с ръководител проф. д.ф.н. Анатоли Анчев. 15.01.2019: г.

<https://www.youtube.com/watch?v=SX1BPv8I7ZM&fbclid=IwAR2R6xkhOKFZaJquCj8d6PTBVM6C7gQah0fpnn3XflxftH2eyurbZv9sSw>

Баева, Вихра (Отг. ред.), Албена Георгиева, Валентина Ганева-Райчева, Доротея Добрева, Николай Вуков, Светла Петкова (Съст. и ред.) 2016: Змей. Змеица. Ламя и хала. „Изток-Запад“, София.

Беновска, Милена 1979: Наблюдения върху символиката в обряда за дъжд „Пеперуда“. – Във: Фолклор, език и народна съдба. София.

Беновска-Събкова, Милена 1992: Змеят в българския фолклор. БАН, София.

Георгиева, Иваницка 1993: Българска народна митология. „Наука и изкуство“, София.

Кембъл, Джоузеф 2017: Героят с хиляди лица. „Елементи“, София.

Шаранков, Емануил 1947: Нестинарство. Същност и прояви. Психофизиологичен и патопсихологичен поглед върху огнеходството. „Лекоп Издат“, София.

Jung, Carl Gustav 1980: Collected Works. Vol. 9. The Archetypes and the Collective Unconscious. Princeton University Press, Princeton, NJ.

Jung, Carl Gustav 1983: Collected Works. Vol. 1. Psychiatric Studies. Princeton University Press, Princeton, NJ.

Jung, Carl Gustav 1988: Nietzsche's Zarathustra. Notes of the Seminar Given 1934-1939 by C. G. Jung. Ed. by James Jarett. Vol. 1. Princeton University Press, Princeton, NJ.

Terzić, Aleksandra, Vladimir Krivošev, Željko Bjeljac 2015: Cross-cultural exchange: Saint George's day customs as a common heritage of Balkan nation. *Anthropological Notebooks* 21 (2), 71–88.